

Кантор Н. Ю.,*кандидат юридичних наук,**доцент кафедри правознавства, соціології та політології**історичного факультету**Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка*

Правова антикультура в суспільстві ризику

Анотація. Стаття присвячена феномену правової антикультури. З'ясовано, що правову антикультуру у найбільш загальному вигляді характеризують як антипод правової культури, що виконує деструктивні функції у суспільстві. Встановлено, що категорія «правова антикультура» введена у науковий обіг порівняно недавно, тому належить до дискусійних: правову антикультуру зараховують до складу правової культури, вважають самостійним феноменом або взагалі заперечують її існування.

Проаналізовано визначення терміну «правова антикультура» та виявлено, що він має різні семантичні відтінки залежно від позиції дослідника. Доведено, що правова антикультура та правова культура у суспільстві ризику утворюють антиномічну пару. Специфікою правової культури суспільства ризику визнано те, що вона являє собою єдиний, цілісний комплекс правових елементів: організованих і неорганізованих, статичних і динамічних, позитивних і негативних; до останніх якраз належить правова антикультура. Підтверджено, що в аксіологічному аспекті правова культура являє собою систему духовних і матеріальних цінностей у сфері права. Встановлено, що антицінності сучасного суспільства ризику – індивідуалізм, егоїзм, аморальність, цинізм – впливають на правову сферу та об'єктивуються у таких явищах і процесах, які формують правову антикультуру.

Виокремлено основні вияви правової антикультури у суспільстві ризику: тіньове право, корупцію, непотизм (кумівство), фаворитизм, кронізм, клієнтелізм як сучасні форми неправу. Базуючись на ідеях Гегеля про неправу, доведено, що неправом слід вважати невизнання цінності права конкретним суб'єктом (індивідуальне неправу) або групою суб'єктів (групове неправу). Виявлено, що правова антикультура виявляється також у деформаціях правової свідомості, серед яких найбільш поширеними є правовий інфантілізм, правовий нігілізм, правовий ідеалізм (фетишизм), правовий дилетантизм, правова демагогія і «переродження правосвідомості».

Підтверджено, що правова антикультура загалом деструктивно впливає на якість правового життя суспільства, але може сприяти задоволенню індивідуальних чи групових інтересів і потреб, як, наприклад, тіньове право. Констатовано об'єктивний характер правової антикультури та її діалектичний зв'язок із рівнем розвитку правової системи. Відповідно це не дає змоги повністю усунути її з правового життя сучасного суспільства ризику.

Ключові слова: антицінності, правова культура, правова антикультура, правова свідомість, суспільство ризику, деформації правосвідомості, неправу, тіньове право, непотизм.

Постановка проблеми. Правове життя сучасного суспільства надзвичайно багатогранне. Крім позитивних правових явищ і процесів, у ньому мають місце і негативні

елементи, до яких належить правова антикультура. В найбільш загальному вигляді її характеризують як антипод правової культури. Відповідно, якщо правова культура виступає запорукою правового прогресу, то правова антикультура визнається каталізатором деструктивних процесів. Правова антикультура є характерною рисою суспільства ризику, тому дослідження її природи, особливостей, структури є актуальним завданням юридичної науки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Категорія «правова антикультура» в сучасній юриспруденції з'явилася порівняно недавно, тому опрацьована не повною мірою. Серед вітчизняних дослідників, які приділили увагу окремим аспектам цієї проблеми, варто відзначити С.М. Олейникова, який дослідив дисфункції правової антикультури [1]; особливості правової антикультури як певного якісного стану розвитку правової культури проаналізовано у статті І.І. Коваленко [2]. Питання про правову антикультуру порушують у своїх дисертаціях А.П. Овчиннікова [3], Л.О. Макаренко [4]. У системі аномалій правової сфери розглядає правову антикультуру Г.М. Чувакова [5]. Серед науковців ближнього зарубіжжя правову антикультуру досліджували О.С. Бондарев [6] і В.В. Карпуніна [7]. Однак правова антикультура як складний соціально-правовий феномен може набувати різних форм вияву та способів впливу на правову реальність, які наразі не повністю висвітлені в юридичній доктрині.

Мета статті полягає у тому, щоб охарактеризувати основні форми вияву правової антикультури в сучасному суспільстві ризику.

Виклад основного матеріалу дослідження. У дослідженнях правової культури суспільства, які суттєво активізувалися останніми десятиліттями, до її складу традиційно зараховують тільки позитивні правові явища. Так, О.Ф. Скакун підкреслює, що правова культура складається з усього соціально цінного, прогресивного, що реально властиве правовій системі [8, с. 104–105]. Однак правове життя містить не лише позитивні складники. Тому поступово в юридичній науці окреслилася тенденція до виокремлення негативних явищ (правового нігілізму, правопорушень, корупційних виявів, техніко-юридичних дефектів законодавства, юридичних помилок) у категорію антикультури [9, с. 13].

Частина науковців, зокрема С.М. Скуріхін, зараховує негативну правову культуру до складу правової культури [10, с. 19], так само вважає правову антикультуру складником правової культури В.В. Карпуніна [7, с. 4–5]. На нашу думку, такий підхід якраз і виявляє специфіку правової культури суспільства ризику, а саме те, що вона є єдиним, цілісним комплексом правових елементів: організованих і неорганізованих,

статичних і динамічних, позитивних і негативних; якраз до останніх і належить правова антикультура.

У сучасній юридичній науці «правова антикультура» – термін, який не має однозначного тлумачення та набуває різних семантичних відтінків залежно від позиції того чи іншого вченого. Так, російський дослідник О.С. Бондарев обмежує правову культуру і правову антикультуру лише рамками свідомості людини та її поведінкою у правовій сфері. Відповідно в його інтерпретації правова антикультура особи є сплавом незнання права або поверхневих правових знань, правових переконань, негативних правових установлень, правової пасивності, соціально протиправної активності. Її носій не має інтересу до права, до його пізнання, глибокого осмислення цінності права для досягнення особистих і суспільних потреб. Передбачені нормами права стандарти можливої та належної поведінки не переходять із зовнішніх у внутрішні норми правомірної поведінки. Особа не зберігає ці норми, не стежить за їх дотриманням і не несе за свої правові вчинки відповідальності, найперше перед собою та своєю совістю [6, с. 22–25]. Однак таке розуміння більшою мірою характеризує низький рівень правової культури особи, аніж правову антикультуру. Не слід вважати правовою антикультурою відсутність інтересу до права чи неналежну інтеріоризацію правових норм, бо такий підхід дає тільки поверхове уявлення про правову антикультуру.

Надто загальним є визначення поняття «правова антикультура», яке пропонує В.В. Карпуніна: це специфічний зріз правової реальності, що відображає властивість правових явищ, їх станів і тенденцій розвитку знижувати ефективність правового регулювання та рівень правового порядку, а також ступінь задоволення індивідуальних і суспільно значущих інтересів і потреб [7, с. 3]. Водночас варто погодитися з тим, що правова антикультура – не механічна сукупність усього негативного в сфері права: вона характеризується інтегративністю та виступає як складний системний феномен, який, з одного боку, має самостійні форми вираження, а, з іншого – ніби вбудований у «живу тканину» явищ правової культури, відображаючи їх певний якісний стан і рівень розвитку [7, с. 7].

Слід відзначити й альтернативний погляд на проблему правової антикультури. Так, на думку Л.О. Макаренко, «терміни «правова антикультура» та «антиправова культура» є не цілком коректними і лише вносять плутанину, не отримуючи свого чіткого поняття. Якщо антикультуру визначати як «правову», то цим закреслюється соціальна цінність права і дійсне його поняття. Якщо ж визнати культуру «антиправовою», то це визначення є внутрішньо суперечливим, оскільки протиправність і культура не є сполучними» [4, с. 341]. Не можна погодитися з такими міркуваннями, оскільки правова антикультура існує об'єктивно, а її заперечення на теоретичному рівні не усуває цього явища із реального життя. Тим паче, в культурології поширена думка, що «далеко не всі явища культури підносять людину, сприяють її духовному вдосконаленню (наприклад, переслідування інакомислячих, релігійні розбрати, злочинність, війни). Тому будь-яка культура містить у собі, окрім позитивних, ще й негативні, небажані вияви активності людини» [11, с. 9].

Зі свого боку, аналізуючи правову культуру у рамках інформаційно-семіотичної концепції, А.П. Овчиннікова застерігає від спрощеного погляду на оцінку явищ правової культури, заперечуючи саму постановку питання в душі «правильний –

неправильний», «позитивний – негативний» [3, с. 70]. Не відкидаючи загалом можливості трактування правової культури як певної сукупності правової інформації, зафіксованої за допомогою знакової системи, зауважимо, що такий підхід так само спрощує розуміння правової культури, оскільки залишає за її межами і духовно-ціннісний складник, і такі елементи, які не можуть бути об'єктивовані, наприклад, підсвідомість, вплив якої на правову поведінку людини є незаперечною.

На нашу думку, правова культура та правова антикультура являють собою антиномічну пару. Антиномізмом у науковій літературі називають «метод діалектики, особливий спосіб поєднання протилежностей, що полягає не в усуненні та знятті суперечностей, а в безперервній пульсації, балансуванні між ними» [12, с. 9]. Так, правова культура в аксіологічному аспекті традиційно розглядається як «система духовних і матеріальних цінностей у сфері функціонування права» [13, с. 37]. Це зумовлено тим, що діяльність людини у правовій сфері, здебільшого визначається метою, досягнення якої вона прагне, і, залежно від того, які цінності виступають її внутрішнім орієнтиром, вона обирає способи своєї поведінки.

Цінністю зазвичай вважається все те, що приносить людині благо, добро, користь, що може задовольнити її потреби. З цієї точки зору «цінність» не можна вважати однозначним поняттям. Цінність – не лише позитивна, а й негативна значущість тих чи інших об'єктів для людини, соціальної групи, суспільства загалом. Це визначається насамперед з урахуванням критеріїв і способів оцінки цієї значущості, що виражаються в моральних або ж аморальних нормах, принципах, ідеалах. Тому в кожному суспільстві існують такі явища, як соціальна нерівність, дискримінація, злочинність, які не мають ціннісного змісту з точки зору одних людей і є «цінними» для інших.

Антицінності сучасного суспільства ризику – індивідуалізм, егоїзм, аморальність, цинізм – впливають на всі сфери буття людини, зокрема, на правову, об'єктивуючись у таких явищах і процесах, які й формують правову антикультуру. Подібну думку висловлює С.М. Олейников, який твердить, що у дисфункціях правової антикультури відбивається система правових антицінностей. Цінність при цьому розуміється як властивість предмета або явища мати позитивне значення для людей у культурному, суспільному або особистісному відношенні. Юридичними антицінностями С.М. Олейников вважає «позапорові явища» у правовій системі суспільства (наприклад, злочин, геноцид, націоналізм, спекуляція) [1]. Однак викликає зауваження, зокрема, термін «позапорові явища». На нашу думку, тут йдеться про неправові явища, а позапоровими слід вважати ті явища, які не охоплюються правом, наприклад, етику, мораль, релігію.

Якщо «право криє у собі цінності (межі) – порядок, людину, правосуддя, то протилежною стороною цього феномена є антицінність – хаос (злочин). Тому будь-яке правомірне вважається основною правовою цінністю, протиправне – основною правовою антицінністю» [14, с. 99].

Неправові явища, або неправо є однією з форм вияву правової антикультури в сучасному суспільстві. Ґрунтовно категорія неправу була досліджена ще у «Філософії права» Гегеля [15]. За Гегелем, у людини є піднесене божественне право мислити вільно в пошуках глибинних основ предметів. Але якщо вона буде розуміти свободу мислення як свавілля, як можливість відступів від загальноновизнаного і загальнозначущого,

винаходження чогось особливого, її право не забариться перетворитися у неправу. Інакше кажучи, неправом можна вважати суб'єктивне невизнання права, коли воно втрачає своє позитивне значення для конкретного суб'єкта.

Гегель виокремлював такі форми неправу, як ненавмисне неправу, обман, насильство і злочин. Сучасною формою неправу і виявом правової антикультури є тіньове право. Як вказує В.І. Шакун, тіньове право насамперед регулює взаємовідносини серед осіб, які схильні до вчинення злочинів або перебувають в установах виконання покарань. У цій сфері суспільного життя воно існує не один десяток років і поступово поширюється на інші сфери, в першу чергу на економічну [16, с. 371]. Дійсно, широко вживані терміни «тіньова економіка», «тіньова політика», «тіньова юстиція» позначають ті сфери суспільного життя, де діють власні правила поведінки, які здебільшого суперечать правовим нормам, встановленим державою.

Іншими формами вияву неправу виступають корупція, непотизм (кумівство), фаворитизм, кронізм, клієнтелізм. Зазначимо, всі ці явища між собою тісно пов'язані таким поняттям, як конфлікт інтересів. Як зазначає А.В. Титко, «приналежність конфлікту інтересів до правопорушень, що побічно пов'язані з корупцією, призводить до появи корупційних ризиків, які виявляються саме на публічній службі під час реалізації державно-владних повноважень» [17, с. 81].

Розглядаючи правовий простір як соціальні сфери права та неправу, Г.М. Чувакова вказує, що протиправні аномалії (правопорушення) знаходяться в сфері неправу, насамперед у приватній сфері життєдіяльності соціуму, що дає можливість вважати їх «індивідуальним неправом» [5, с. 104]. На нашу думку, існує і колективне (групове) неправу, коли антицінності виступають домінують у поведінці певного колективу чи групи осіб. Усі названі явища об'єктивно суперечать основній цінності права – справедливості, тому є підстави вважати їх виявами правової антикультури.

Багато науковців негативними складниками правової культури визнають такі аномалії у правовій сфері, як правовий нігілізм і правовий ідеалізм [18, с. 176], які інакше називають деформаціями правосвідомості. Основними різновидами деформацій правосвідомості вважаються правовий інфантилізм, правовий нігілізм, правовий ідеалізм (фетишизм), правовий дилетантизм, правова демагогія і «переродження правосвідомості» [19, с. 544–546]. Варто погодитися з твердженням, що «у носіїв деформованої правосвідомості знання, уявлення, ідеї, погляди, почуття, настрої неадекватно відображають правову реальність, при цьому ставлення до права у них варіюється від повного заперечення права до абсолютизації його ролі у суспільному житті» [20, с. 42]. Інакше кажучи, правова антикультура виявляється у деформованому стані індивідуальної правосвідомості, при цьому глибина та обсяг «ушкоджень» визначають ступінь їх загрози для нормальної життєдіяльності суспільства.

Висновки. Підсумовуючи, акцентуємо на тому, що правова антикультура виступає невід'ємним елементом правового життя сучасного суспільства ризику і відбиває його основні антицінності. Такі вияви правової антикультури, як різні форми неправу та види деформацій правосвідомості, можна вважати її зовнішніми і внутрішніми сторонами. Правова антикультура загалом негативно впливає на ефективність правового регулю-

вання та рівень правового порядку, але може й сприяти задоволенню індивідуальних чи навіть групових інтересів і потреб, як, наприклад, тіньове право.

Об'єктивний характер правової антикультури не дає змоги повністю усунути її з правового життя, оскільки вона діалектично пов'язана з якісним станом і рівнем розвитку правової системи суспільства. Метою подальшого наукового пошуку може бути визначення поняття правової антикультури та її ознак для формування цілісної науково-теоретичної системи знань про цей феномен.

Література:

1. Олейников С.М. Архетипи правової культури й дисфункції правової антикультури. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія: *Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2012. URL: https://www.researchgate.net/publication/344399308_Archetypes_of_legal_culture_and_dysfunct.
2. Коваленко І.І. Про властивості правової антикультури в архітектоніці правокультурного простору. *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*. Серія: *Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2013. № 2(16). С. 134–138.
3. Овчиннікова А.П. Феноменологія правової культури: філософсько-правове дослідження : дис. канд. юрид. наук: 12.00.12. Одеса, 2016. 200 с.
4. Макаренко Л.О. Теоретико-методологічні аспекти пізнання та формування правової культури : дис. доктора юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2019. 441 с.
5. Чувакова Г.М. Протиправні аномалії як деліквентна поведінка. *Тенденції розвитку та правовий образ сучасної держави* : матеріали міжнародного круглого столу онлайн. 20 грудня 2019 року, м. Одеса. С. 104–108.
6. Бондарев А.С. Правовая антикультура в правовом пространстве общества : монографія. Пермь : Изд-во Перм. ун-та, 2006. 192 с.
7. Карпунина В.В. Правовая антикультура : автореф. дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Владимир, 2011. 26 с.
8. Скакун О.Ф. Теорія права і держави : підручник. Київ : Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2010. 603 с.
9. Петручак Л.А. Правовая культура современной России: теоретико-правовое исследование : автореф. дисс. доктора юрид. наук : 12.00.01. Москва, 2012. 44 с.
10. Скуріхін С.М. Статусна та компетентна правова культура військовослужбовців Збройних Сил України : монографія. Одеса : Фенікс, 2011. 212 с.
11. Кармин А.С., Новикова Е.С. Культурология : учебник. Санкт-Петербург : Лань, 2006. 464 с.
12. Гураченко Н. Деякі аспекти проблематики антинорми права. *Юридична Україна*. 2012. № 12. С. 9–13.
13. Юридична енциклопедія: в 6 т. Т. 5: П–С / НАН України. Ін-т держави і права імені В.М. Корецького ; голова редкол. Ю.С. Шемшученко; ред.: М.П. Зяблюк, В.П. Горбатенко, В.Д. Гончаренко. Київ : Вид-во «Українська енциклопедія» імені М.П. Бажана, 2003. 736 с.
14. Алексеев Н.Н. Основы философии права. Санкт-Петербург : Лань, 1999. 256 с.
15. Гегель Г. Философия права. Москва : Мысль, 1990. 524 с.
16. Шакун В.І. Концептуальні засади розвитку кримінологічної науки в Україні. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2013. № 1(1). С. 366–376.
17. Титко А.В. Фаворитизм, непотизм, кронізм, клієнтелізм як форми конфлікту інтересів: quid pro quo. *Forum Prava*. 2019. № 55(2). С. 80–90.

18. Креативність загальнотеоретичної юриспруденції : монографія / Ю.М. Оборотов, В.В. Завальнюк, В.В. Дудченко та ін. ; за ред. Ю.М. Оборотова. Одеса : Фенікс, 2015. 488 с.
19. Загальна теорія держави і права : підручн. для студ. юрид. вищ. навч. закл. / М.В. Цвік, О.В. Петришин, Л.В. Авраменко та ін. ; за ред. М.В. Цвіка, О.В. Петришина. Харків : Право, 2009. 584 с.
20. Проць О.С. Поняття та види деформованої правосвідомості: дискусійні питання. *Право і суспільство*. 2015. № 2. С. 38–43.

Kantor N. Legal anti-culture in the risk society

Summary. The article studies the phenomenon of legal anti-culture. Broadly speaking, legal anti-culture is characterized as the antithesis of legal culture due to its performed destructive functions in the society. The category of “legal anti-culture” has been introduced into scientific circulation relatively recently, therefore it remains controversial: legal anti-culture is viewed as a part of legal culture, considered an independent phenomenon or its existence is denied whatsoever.

The definition of the term “legal anti-culture” is found to have different semantic connotations depending on the position of the researcher. It is proved that legal anti-culture and legal culture in the risk society form an antinomic pair. The specific feature of the legal culture in the risk society is that it poses a single, holistic set of legal elements: organized and unorganized, static and dynamic, positive and negative; the latter includes legal anti-culture. In the axiological aspect, legal culture is treated as a system of spiritual and material

values in the field of law. It is established that the anti-values of modern risk society – individualism, selfishness, immorality, cynicism – affect the legal sphere and are objectified in such phenomena and processes that form the legal anti-culture.

The article singles out the main manifestations of legal anti-culture in a society of risk: shadow of the law, corruption, nepotism, favoritism, cronyism, clientelism as modern forms of unlawfulness. Based on Hegel’s ideas about the illegal law, it is proved that illegality should be considered as non-recognition of the value of the law by a particular subject (individual act of unlawfulness) or a group of subjects (group unlawfulness). It was found that legal anti-culture is also manifested in the deformations of legal consciousness, among which the most common are legal infantilism, legal nihilism, legal idealism (fetishism), legal dilettantism, legal demagoguery and “degeneration of legal consciousness”.

It is confirmed that legal anti-culture in general has a destructive effect on the quality of legal life in society, but can contribute to the satisfaction of individual or group interests and needs, such as: shadow of the law. The author emphasizes the objective nature of legal anti-culture and its dialectical connection with the level of development of the legal system. Consequently, it precludes its complete elimination from the legal life of modern risk society.

Key words: anti-values, legal culture, legal anti-culture, legal consciousness, risk society, deformations of legal consciousness, law, shadow of the law, nepotism.